

تحولات استرآباد در اواخر دوره قاجار

■ مریم محمد شفیع
کارشناس مسئول مرکز اسناد تاریخی
مؤسسه فرهنگی میرداماد

مقدمه

از اواسط دوران سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، به واسطه سفرهای شاه ایران به اروپا و مشاهده شهرهای اروپایی و سازوکار کشورداری، تلاش شد تا ضمن استفاده از مستشاران و کارشناسان اروپایی و الگوبرداری از نظام مدیریتی فرنگ، تغییراتی در ساختار مدیریتی کشور و تحولاتی در نظامنامه‌ی وزارتخانه‌ها ایجاد شود. در تاریخ شهرنشینی ایران، بازارها همواره به عنوان قلب تپنده‌ی شهرها و کانون تعاملات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حتی گاهی سیاسی بوده‌اند. شهر استرآباد، به عنوان یکی از مراکز جمعیتی مهم شمال شرق کشور در دوره قاجار، نمونه‌ای مناسب برای تحلیل عملکرد شهری از منظر زیرساخت‌های خدماتی است. روشنایی به عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های زیرساختی در فضای شهری، با نظم و امنیت اجتماعی و فعالیت‌های شبانه‌ی بازار ارتباط مستقیم دارد.

شهر استرآباد که از یک سو در مسیر راه‌های ارتباطی میان سرزمین‌های سمنان (مرکز ایران)، خراسان (شرق کشور) و مازندران (شمال و شمال غربی کشور) و از سوی دیگر در مجاورت یکی از مسیرهای دریایی بین سواحل شمالی و جنوبی دریای کاسپین (دریاچه خزر) قرار داشت، بازار آن نیز محل دادوستد محصولات محلی و وارداتی بود. این موقعیت جغرافیایی، بازار را به نقطه اتصال فعالیت‌های اقتصادی و کاروانی بدل کرده بود. بازار استرآباد، همچون سایر بازارهای سنتی ایران، دارای ساختاری خطی و متصل به کاروانسراها، تیمچه‌ها و سراهای بازرگانی بود. فعالیت بازار در روز جریان داشت و عدم وجود منابع روشنایی عمومی در شب، مانعی جدی برای تداوم فعالیت اقتصادی بازار و شهر محسوب می‌شد. تنها در برخی حجره‌ها و سراهای چراغ‌های پیه‌سوز و روغنی استفاده می‌شد و معابر عمومی بازار تقریباً فاقد روشنایی بودند.

عدم وجود روشنایی در راسته‌های بازار، بستر را برای ناامنی در شب فراهم می‌کرد. نگهبانان و مأمورین امنیتی زیر

نظر داروغه بازار با فانوس‌های دستی گشت‌زنی می‌کردند، اما حضور آنان برای برقراری امنیت کافی نبود. چنان‌که در طول این دوران گزارش‌های متعددی در باب سرقت از حجره‌های بازار و برخی خانه‌ها، یا ضرب و شتم و حتی قتل برخی از عابران در شب، وجود دارد. به همین واسطه در یادداشت‌ها و گزارش‌های سفرنامه‌نویسان خارجی، تاریکی شبانه بازار استرآباد، نماد عقب‌ماندگی شهری دانسته شده است.

تا واپسین سال‌های حکومت قاجار، کلانترها مسئولیت مدیریت محلات شهر را برعهده داشتند و داروغه‌ها نیز زیر نظر کلانترها امنیت هر محله را تأمین می‌کردند. گاهی اوقات علاوه بر داروغه‌های محلات، برای تأمین امنیت بازار نیز داروغه‌ای تعیین و منصوب شده، تنها مسئولیت تأمین امنیت بازار را برعهده داشت. چنان‌که از گزارش‌های خفیه‌نویس سفارت انگلیس در استرآباد برمی‌آید، غالباً سارقین از تاریکی شب‌ها استفاده کرده، اجناس و کالاهای داخل دکان‌ها و مال‌التجاره‌ی انبار شده در سراها و کاروانسراها را سرقت کرده و می‌بردند. علاوه بر این غالباً در شب‌ها یا ایامی که بازار تعطیل بود گاهی تعمداً یا سهواً مغازه‌های داخل بازار که عمده مصالح به‌کار رفته در آنان چوب بود، دچار حریق شده، آتش از یک دکان به دکان بعدی و همین‌طور به خانه‌های اطراف بازار سرایت می‌کرد. بنابراین داروغه‌های بازار که معمولاً چند نیروی مسلح (تفنگچی) در اختیار داشتند و خود نیز زیر نظر نظمیۀ فعالیت می‌کردند، موظف بودند به هر طریقی، از اموال صاحبان مشاغل داخل بازار محافظت کنند. بنابراین صاحبان دکان‌های بازار، علاوه بر مبلغی که به عنوان سهم خود بابت دستمزد و حقوق داروغه و گماشتگان او پرداخت می‌کردند، مبلغی را نیز مازاد بر آن برای تأمین روشنایی بازار، به داروغه می‌پرداختند. داروغه‌ها نیز مبلغ دریافت شده بابت چراغ (روشنایی) را تحویل نظمیۀ داده، نظمیۀ با این مبلغ روشنایی بازار را تأمین می‌کرد.

هرچند اداره بلدیۀ استرآباد رسماً در سال ۱۳۰۴ خ تأسیس شده، ولی شواهد حاکی از آن است که بلدیۀ استرآباد به عنوان یکی از واحدهای اداری مدیریت شهری، به عنوان زیرمجموعه‌ی حکومت استرآباد و با بودجه‌ی اداری مالیه استرآباد، فعالیت‌هایی در این شهر داشته است.

یکی از مهمترین وظایف بلدیۀ در هر شهری، موضوع نظافت شهر بوده و هست. اغلب بلدیۀ‌ها در آغاز فعالیت خود بیشتر مسؤول رسیدگی به امور بهداشتی شهر و نظارت بر نحوه‌ی توزیع عادلانه‌ی ارزاق، کنترل قیمت‌ها و... بودند. بنابراین بلدیۀ استرآباد هم که از این قاعده مستثنی نبود، برای تأمین نظافت شهر، مأمورینی را استخدام کرده و دستمزد آنان را نیز از محل عایدات عوارض و مالیات‌ها پرداخت می‌کرد.

اداره نواقل، به عنوان نهاد مسؤول حمل و نقل شهری و بین‌شهری، با دریافت عوارض، صاحب درآمدی بود، که بخشی از این درآمد به خود اداره نواقل اختصاص یافته و حقوق کارمندان آن پرداخت می‌شد. بخشی دیگر از این عایدات، مانند بسیاری دیگر از عایدات دولتی، تحویل اداره مالیه‌ی محلی شده، اداره‌ی مالیه نیز بخشی از دریافتی‌ها را برای پرداخت مخارج خود هزینه کرده، مابقی را نیز برای اداره‌ی امور شهر و منطقه صرف می‌کرد.

در ادامه ضمن نشر متن تعدادی از اسناد استرآباد در واپسین سال‌های حکومت قاجار، اطلاعاتی در مورد تأمین روشنایی بازار استرآباد، تأمین هزینه نظافت شهر از طریق عایدات نواقل و در نهایت تأسیس اداره نواقل استرآباد و انحلال موقتی آن، ارائه خواهد شد.

معرفی اسناد

در این شماره از فصلنامه میرداماد ۱۱ عنوان سند در ۱۱ برگ، از تاریخ ۱۳۳۶ تا ۱۳۳۷ قمری (۱۲۹۷ خورشیدی) درخصوص مکاتبات بین خزانه داری کل کشور، وزارت مالیه با اداره مالیه استرآباد و بالعکس، در جهت تأمین بودجه و هزینه روشنایی بازار استرآباد معرفی خواهد شد.

سند شماره یک (۱)

خزانه داری کل

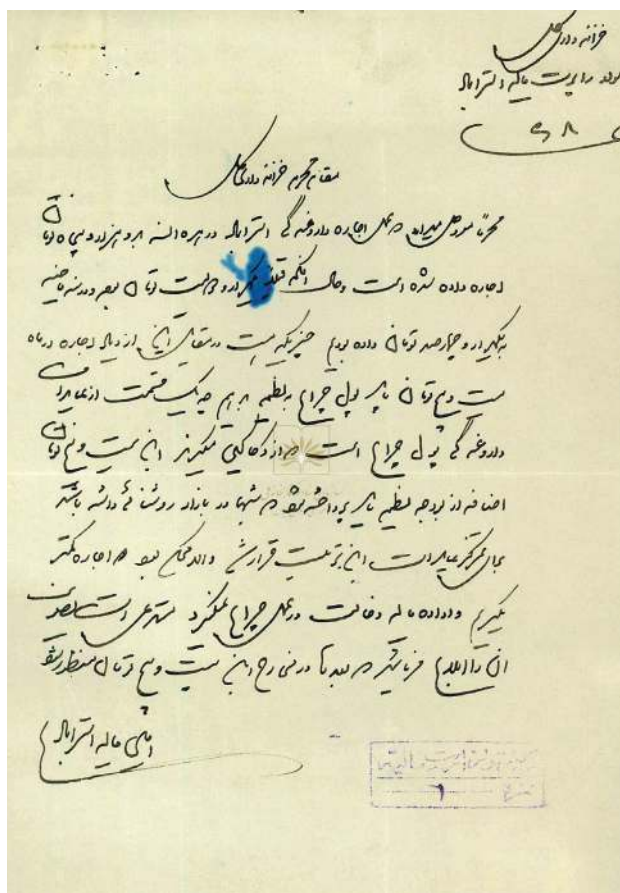
سوادراپرت مالیه استرآباد

نمره ۶۸

مقام محترم خزانه داری کل

محترماً معروض میدارد که عمل اجاره داروغه‌گی استرآباد در هذله‌سنه بدو هزار و پنجاه تومان اجاره داده شده است و حال آنکه قبلاً یک هزار و دویست تومان بوده و در سنه ماضیه به یک هزار و چهارصد تومان داده بودیم. چیزی

که هست در مقابل این ازدیاد اجاره، در ماه، بیست و پنج تومان باید پول چراغ به نظمیه بدهیم. چه، یک قسمت از عایدات داروغه‌گی پول چراغ است که از دکاکین میگیرند. این بیست و پنج تومان اضافه از بودجه نظمیه باید پرداخته شود که شبها در بازار روشنائی داشته باشد. برای تمرکز عایدات این ترتیب قرار شد و الاً ممکن بود که اجاره کمتر بگیریم و اداره مالیه دخالت در عمل چراغ نمیکرد. مستدعی است تصویب آن را ابلاغ فرمائید که بعدها در مخارج این بیست و پنج تومان منظور شود. امین مالیه استرآباد [امضاء: ... (ناخوانا)...]. [مهر چهارگوش: «دفتر وزارت مالیه / نمره ۶۸»]

■ سند شماره دو (۲)

[نشان شیروخورشید و شمشیر]

وزارت مالیه

نمره ۲۲۴۹۶

مقام منیع وزارت جلیله مالیه

بانهایت احترام سواد راپورت نمره ۶۸ اداره مالیه استرآباد را که درخصوص روشنائی بازار شهر استرآباد اشعار داشته است لفاً تقدیم میدارد. مستدعی است مقرر فرمائید هر تصمیمی که اولیاء آن وزارت جلیله در این خصوص اتخاذ میفرمایند به خزانه داری کل ابلاغ فرمایند تا از همان قرار جواب اداره مالیه مربوطه صادر شود. خزانه دار کل [امضاء: ... (ناخوانا) ...]

[مهر چهارگوش: «دفتر اداره محاسبات کل مالیه / بتاریخ ۲/۱۱ / یونت ثیل [۳۶] ۱۳/۹۷ [۱۲] - نمره ۱۹۶۴ - ثبت و بدایره محاسبات ارجاع شد]

بعرض برسد تا از هر قراری که مرقوم فرمودند جواب خزانه داری کل صادر گردد [امضاء: ... (ناخوانا) ...]

در صورتیکه داروگی را اداره مالیه

میگیرد البته مصارف چراغ را باید

بدهند. ۲ سرطان

اداره محاسبات کل / ۹ ثور

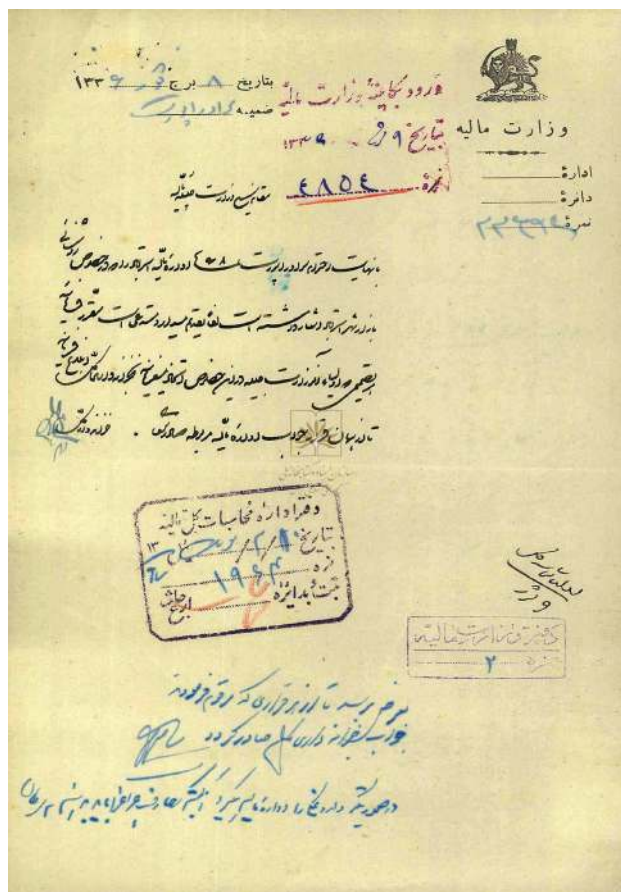
[مهر چهارگوش: «دفتر وزارت مالیه /

نمره ۲»]

[مهر هشتگوش: «ورود بکابینه

وزارت مالیه / بتاریخ ۹ ثور ۱۳۳۶ / نمره

[۴۸۵۴]

■ سند شماره سه (۳)

نمره عمومی ۴۸۵۴ [نشان شیروخورشید و شمشیر]

نمره خصوصی ۱۹۶۴

کارتن ۱۵ وزارت مالیه

دوسیه ۲۳ اداره محاسبات کل پاک نویس کننده: ۹ سرطان

تاریخ ثبت ۱۵ برج سرطان ۹۷ [۱۲] بتاريخ ۶ سرطان ۱۳۳۶ تاریخ خروج ۱۵ برج سرطان

اداره خزانه داری کل

در جواب مراسله نمره ۳۲۴۹۶ آن اداره محترم سواد راپورت اداره مالیه استرآباد راجع به روشنائی بازار شهر استرآباد اشعار می‌دارد در صورتیکه وجه اجاره داروگی را اداره مالیه دریافت می‌دارد و مبلغی در اضافه وجه اجاره بطوریکه در راپورت توضیح شده بابت صرف روشنائی بازار است وجه بیست و پنج تومان مخارج روشنائی را نیز اداره مالیه باید علاوه از بودجه نظمیّه بپردازد و در محاسبه خود بخرج منظور دارد و لازم است از همین قرار دستور لازم به اداره مالیه صادر نمایند. [امضاء: «محسن»] ۹۷/۴/۶ [۱۲]

[مهر چهارگوش: «دفتر وزارت مالیه /

نمره ۳»]

آیا نمی‌توان در ۱۵ ----- دوسیه

برایش باز کرد که در ضبط جدید

بودجه باشد.

■ سند شماره چهار (۴)

[نشان شیروخورشید و شمشیر]

نمره کتاب ۱۰۴ اداره تلگرافی دولت علیه ایران سنه ۱۳۳۶
 ازبدرگز نمره قبض ۹۷۵ عدد کلمات تاریخ اصل تاریخ وصول اسم گیرنده
 به طهران نمره تلگراف ۲۳۳ ۶۳ ۲۸ ۲۸ جوزا [ناخوانا]

مقام منیع وزارت جلیله مالیه دامت شوکت برحسب تصویب دارالشوری باید نصف عایدات نواقل برای تنظیف شهر صرف شود. رئیس مالیه از تأدیه آن امتناع، مستدعی است امر و مقرر فرمائید بپردازند. تازگی نظمیه در بندرج تشکیل بودجه دولتی ۹۰ تومان، مخارج ۱۸۰ تومان، ممتنی است محل کسری بودجه تعیین و حواله فرموده مشغول کار شوند هیئت تجار بندرج (مهر چهارگوش: «تلگرافخانه مبارکه طهران ۱۲۹۳»)

[مهر چهارگوش: «دفتر وزارت مالیه / نمره ۴»]

[مهر هشت گوش: «دفتر اداره محاسبات کل مالیه / بتاریخ ۳/۳/ یونتئیل [۳۶] - ۱۳ - ۹۷ [۱۲] / نمره ۴۴۸۸ / ثبت

بدایره محاسبات ارجاع شد»]

اداره محاسبات کل / ۳۰ جوزا

برای تنظیف شهر به خزانه داری کل
 دستور داده شده است بودجه دوائر
 دولتی هم از سرطان به بعد هنوز
 معلوم نیست از چه قرار پرداخته
 خواهد شد. فعلا ضبط شود.

[مهر چهارگوش بدون کادر: «ورود

بکابینه وزارت مالیه / بتاریخ ۳۰ جوزا

۱۳۳۳ / نمره ۱۰۴۳]

نمره ۱۶

۲۲-۱۵

Model 16

نمره کتاب ۱۰۴

اداره تلگرافی دولت علیه ایران

سنه ۱۳۳۶

از	نمره قبض	عدد کلمات	تاریخ اصل	توضیحات	تاریخ وصول	اسم گیرنده
بدرگز	۹۷۵	۶۳	۲۸		۲۸	جوزا

نمره تلگراف ۲۳۳

بدرگز

تمام شد وزارت مالیه دامت شوکت برحسب تصویب دارالشوری باید نصف عایدات نواقل برای تنظیف شهر صرف شود. رئیس مالیه از تأدیه آن امتناع، مستدعی است امر و مقرر فرمائید بپردازند. تازگی نظمیه در بندرج تشکیل بودجه دولتی ۹۰ تومان، مخارج ۱۸۰ تومان، ممتنی است محل کسری بودجه تعیین و حواله فرموده مشغول کار شوند هیئت تجار بندرج (مهر چهارگوش: «تلگرافخانه مبارکه طهران ۱۲۹۳»)

۴

رئیس مالیه

مهر چهارگوش: «دفتر وزارت مالیه / نمره ۴»

مهر هشت گوش: «دفتر اداره محاسبات کل مالیه / بتاریخ ۳/۳/ یونتئیل [۳۶] - ۱۳ - ۹۷ [۱۲] / نمره ۴۴۸۸ / ثبت بدایره محاسبات ارجاع شد»

■ سند شماره پنج (۵)

[نشان شیروخورشید و شمشیر]

بتاریخ ۱۴ برج اسد ۱۳۳۶

ضمیمه ۱

وزارت مالیه

نمره ۲۶۹۱۱

مقام منیع وزارت جلیله مالیه

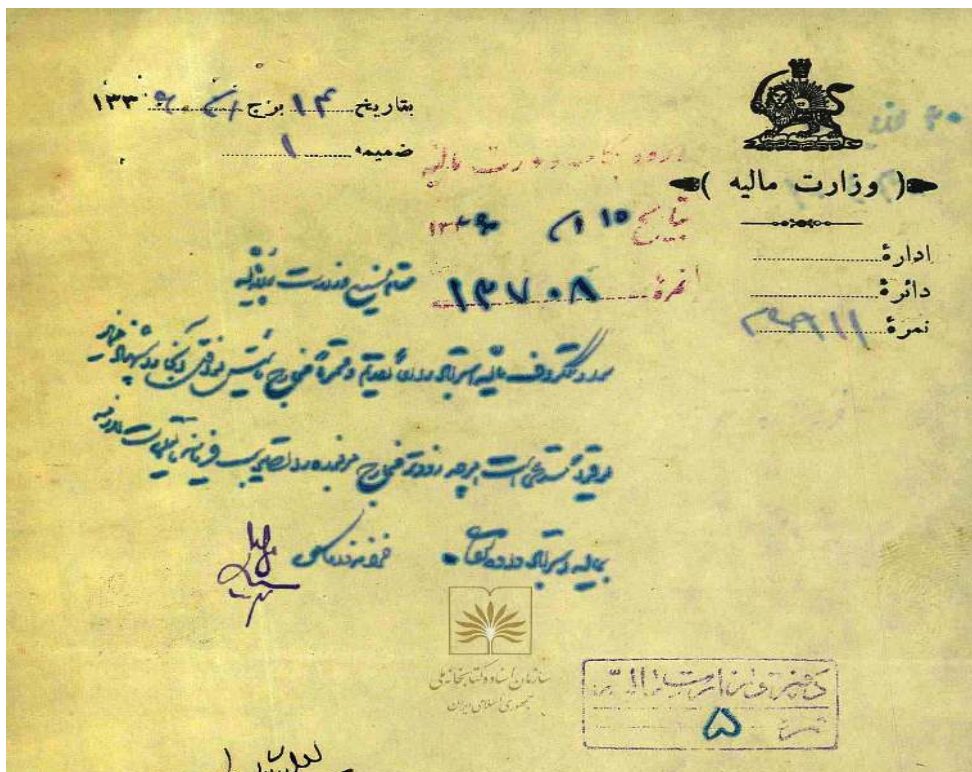
سواد تلگراف مالیه استرآباد را لفاً تقدیم و محترماً مخارج تأسیس نواقل آنجا را پیشنهاد مینماید توقیراً مستدعی است هرچه زودتر مخارج مزبوره را تصویب فرمایند تا تعلیمات لازمه به مالیه استرآباد داده شود. خزانه دار کل [امضاء: ... (ناخوانا) ...]

[مهر چهارگوش: «دفتر وزارت مالیه / نمره ۵»]

اداره محاسبات کل / ۱۵ اسد

[مهر هشت گوش: «دفتر اداره محاسبات کل مالیه / بتاریخ ۵/۱۵ / یونتئیل [۳۶] ۱۳ - ۹۷ [۱۲] / نمره ۶۳۰۶ / ثبت و بدایره محاسبات ارجاع شد»]

[مهر چهارگوش: «ورود به کابینه وزارت مالیه / بتاریخ ۱۵ اسد ۱۳۳۶ / نمره ۱۳۷۰۸»]

■ سند شماره شش (۶)

[نشان شیروخورشید و شمشیر]

«وزارت مالیه»

اداره خزانه داری کل

سواد تلگراف استرآباد

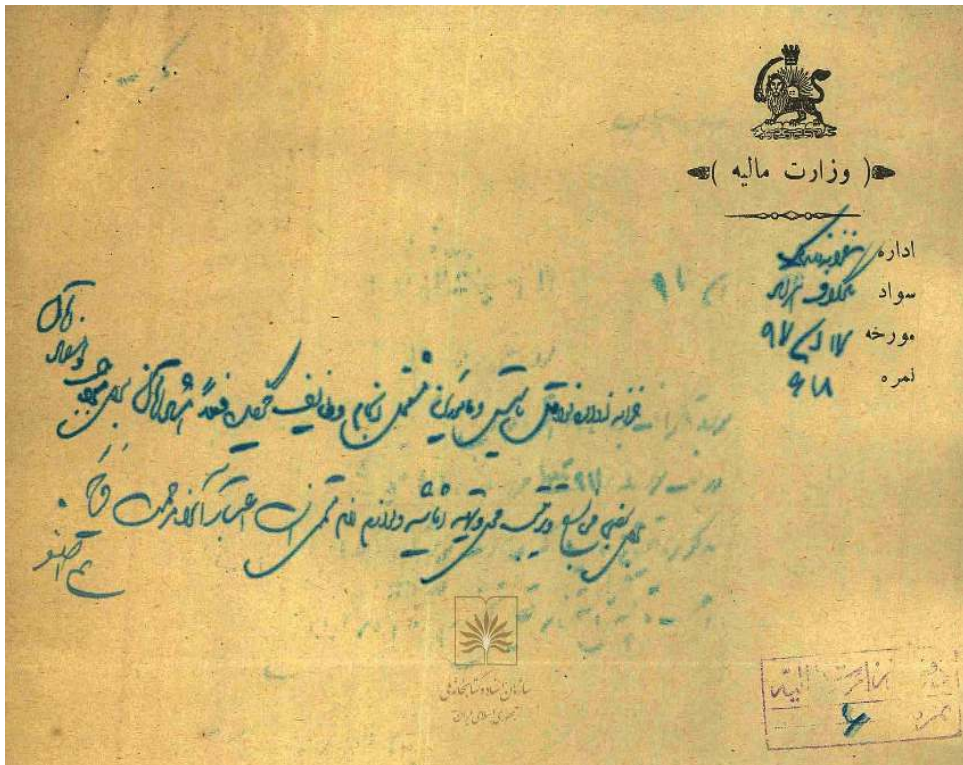
مورخه ۱۷ اسد ۹۷ [۱۲]

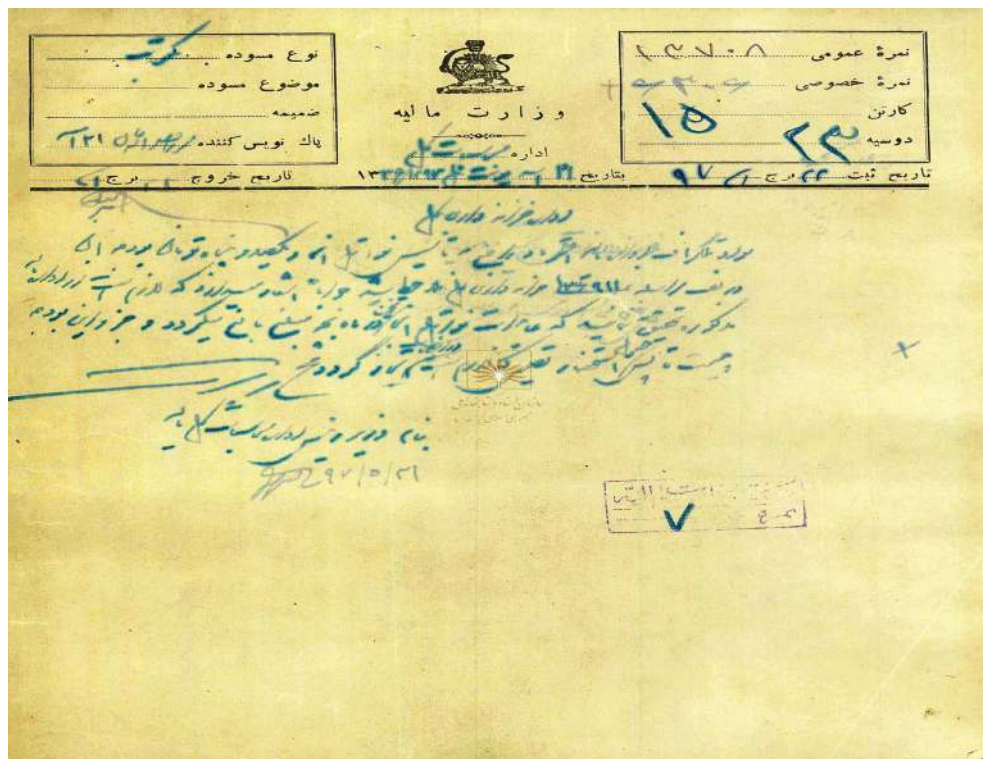
نمره ۶۱۸

خزانه اداره نواقل تأسیس و مأمورین مشغول انجام وظایف گردیده، فعلاً هشتاد تومان برای مواجب و هفتاد تومان برای بعضی مخارج و ترتیب محل و تهیه اثاثیه و لوازم لازم. ممتنی است اعتبار آن را مرحمت فرمائید.

علی اصغر

[مهر چهارگوش: «دفتر وزارت مالیه/نمره ۶»]

■ سند شماره هفت (۷)

نمره عمومی ۱۳۷۰۸ [نشان شیروخورشید و شمشیر] نوع مسوده مکتوب
نمره خصوصی ۶۳۰۶ موضوع مسوده
کارتن ۱۵ وزارت مالیه ضمیمه
دوسیه ۲۳ اداره محاسبات کل پاک نویس کننده: میرزا نصراله خان ۲۱ اسد
تاریخ ثبت ۲۲ برج اسد ۹۷ [۱۲] بتاریخ ۲۱ اسد یونت ئیل ۱۳۳۶/۱۲۹۷ تاریخ خروج ۲۱ برج اسد
اداره خزانه داری کل

سواد تلگراف اداره مالیه استرآباد راجع به تأسیس نواقل آنجا و یکصد و پنجاه تومان بودجه آن در لف مراسله نمره ۲۶۹۱۱ خزانه داری کل ملاحظه شد. جواباً اشعار میدارد که لازم است از اداره مالیه مذکوره تحقیق نمائید که عایدات نواقل آنجا تخمیناً در ماه بچه مبلغ بالغ میگردد و جزو این بودجه چیست تا پس از حصول استحضار تصمیمی که لازم است در این باب اتخاذ گردد. [امضاء: «محسن»]
بنام وزیر رئیس اداره محاسبات کل مالیه ۹۷/۵/۳۱ [امضاء: ... (ناخوانا) ...]
[مهر چهارگوش: «دفتر وزارت مالیه/نمره ۷»]

وزارت مالیه			
اداره			
سواد			
مورخه			
نمره			
شغل	عدد	مبلغ	توضیحات
مهر و محاسب و مفتش	۱	۱۲۰ -	
مفتش	۱	۹۰ -	
تحصیلدار	۳	۳۰۰ -	
دروازه بان	۴	۲۴۰ -	
		۷۵۰ -	

این تحصیلداران هر یک برای یک دروازه است

سند شماره هشت (۸)

[نشان شیروخورشید و شمشیر]

«وزارت مالیه»

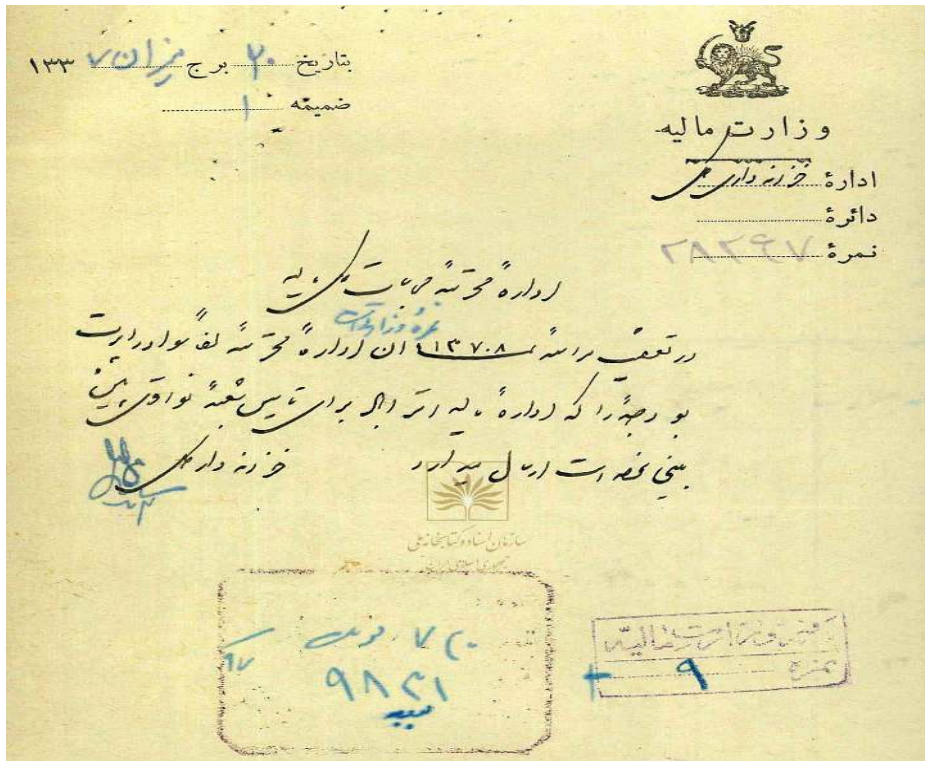
شغل	عدد	مبلغ
محاسب و تحویلدار و مفتش	۱	۱۲۰ -
مفتش	۱	۹۰ -
تحصیلدار	۳	۳۰۰ -
دروازه بان	۴	۲۴۰ -
		۷۵۰ -

این تحصیلداران هر یک برای یک دروازه است

[مهر چهار گوش: «دفتر وزارت مالیه / نمره ۸»]

■ سند شماره نه (۹)

[نشان شیروخورشیدوشمشیر]
وزارت مالیه
اداره خزانه داری کل
دائرة.....
نمره ۲۸۲۴۷
اداره محترمه محاسبات کل مالیه
در تعقیب مراسله نمره ۱۳۷۰۸ آن اداره محترمه لفاً سواد راپورت بودجه [ای] راکه اداره مالیه استرآباد برای تأسیس
شعبه نواقل پیش بینی نموده است ارسال میدارد. خزانه دار کل [امضاء:]
[مهر چهارگوش: «دفتر وزارت مالیه / نمره ۹»]
[مهر هشت گوش: «دفتر اداره محاسبات کل مالیه / ۷/۲۰ یونت ثیل ۹۷ [۱۲] / نمره ۹۸۳۱ / ثبت و بدایره محاسبات
ارجاع شد»]

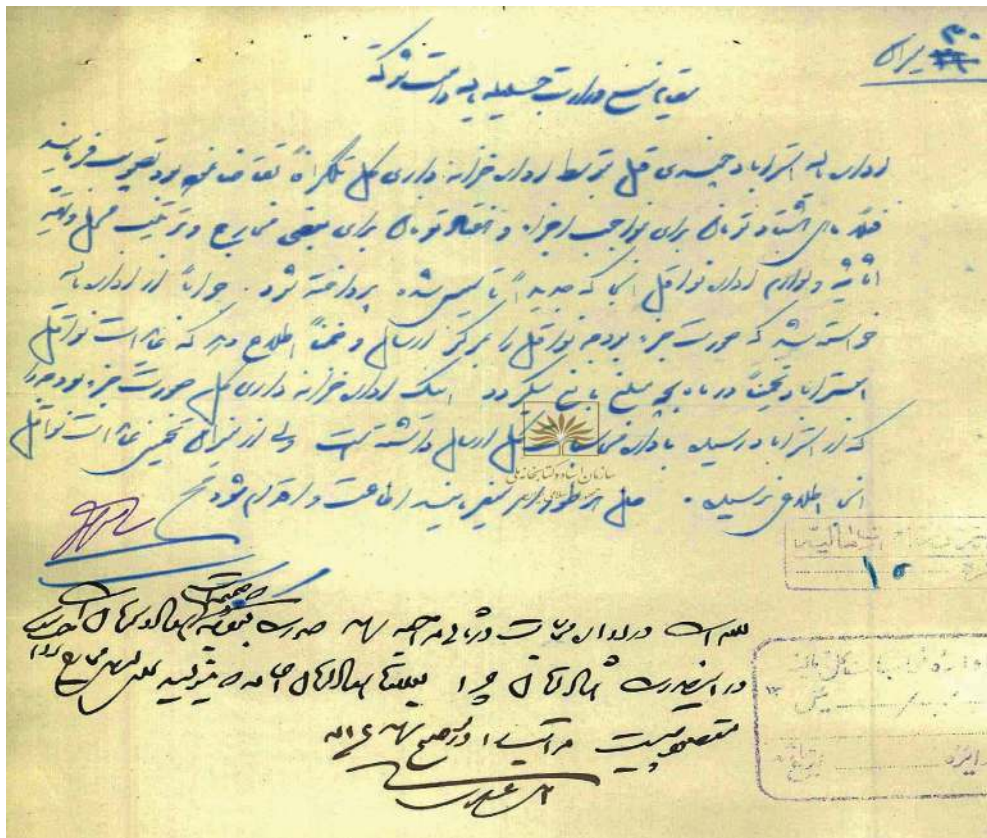
■ سند شماره ده (۱۰)

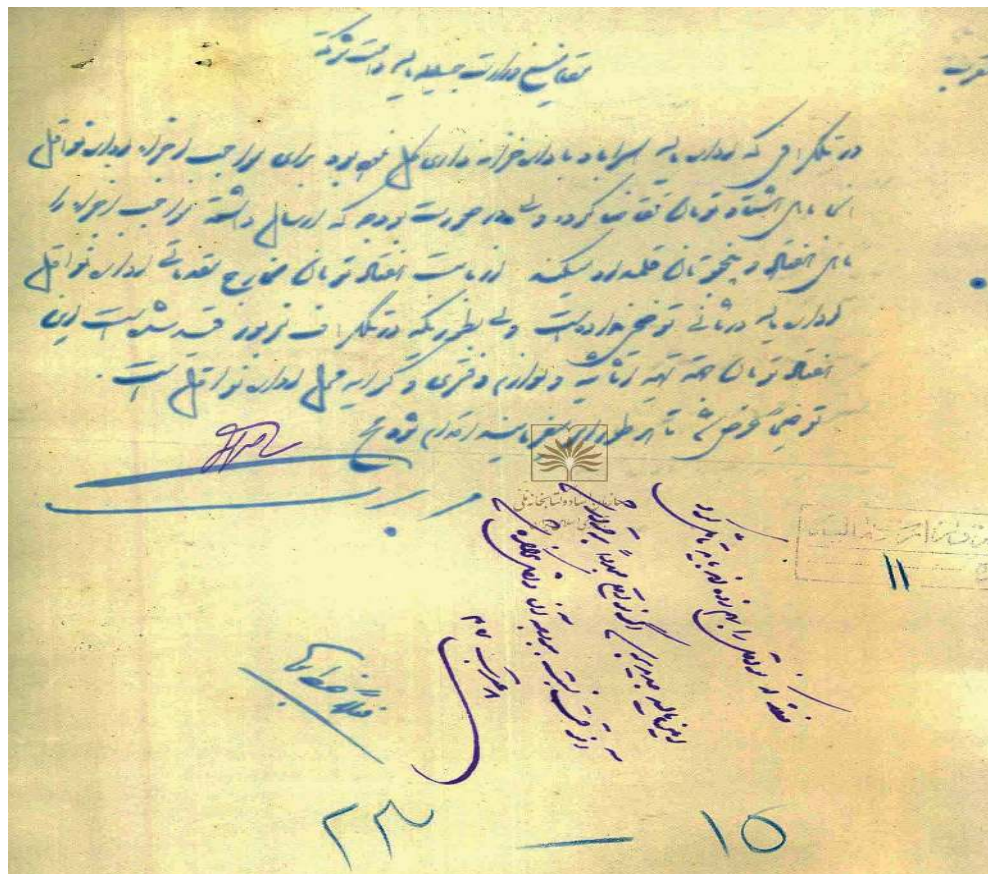
۳۰ میزان مقام منیع وزارت جلیله مالیه دامت شوکته

اداره مالیه استرآباد چندی قبل بتوسط اداره خزانه داری کل تلگرافاً تقاضا نموده بود تصویب فرمایند فعلاً ماهی هشتاد تومان برای مواجب اجزاء و هفتاد تومان برای بعضی مخارج و ترتیب محل و تهیه اثاثیه و لوازم اداره نواقل آنجا که جدیداً تأسیس شده پرداخته شود. جواباً از اداره مالیه خواسته شد که صورت جزء بودجه نواقل را بمرکز ارسال و ضمناً اطلاع دهد که عایدات نواقل استرآباد تخمیناً در ماه بچه مبلغ بالغ میگردد. اینک اداره خزانه داری کل صورت جزء بودجه را که از استرآباد رسیده به اداره محاسبات کل ارسال داشته است، ولی از میزان تخمینی عایدات نواقل آنجا اطلاعی نرسیده. حال هرطور امر میفرمایند اطاعت و اقدام شود. [امضاء: «محسن»]. [امضاء: ... (ناخوانا) ...]

[مهر چهارگوش: «دفتر وزارت مالیه / نمره ۱۰»]

لازم است در اداره محاسبات در ثانی مراجعه نماید صورت بودجه که ضمیمه است هفتاد تومان است، در اینصورت هشتاد تومان چرا؟ بعلاوه هفتاد تومان اضافه که مینویسید برای برخی مخارج پرداخت شده، مقصود چیست؟ مراتب را در توضیح نمائید- عبدالله (عین اله) / اول عقرب

■ سند شماره یازده (۱۱)

۴ عقرب

مقام منبع وزارت جلیله مالیه دامت شوکته

در تلگرافی که اداره مالیه استرآباد به اداره خزانه داری کل نموده بود برای مواجب اجزاء اداره نواقل آنجا ماهی هشتاد تومان تقاضا کرده، ولی در صورت بودجه که ارسال داشته مواجب اجزاء را ماهی هفتاد و پنج تومان قلمداد میکند. از بابت هفتاد تومان مخارج مقدماتی اداره نواقل، اداره مالیه در ثانی توضیحی نداده است، ولی بطوریکه در تلگراف مزبور قید شده است این هفتاد تومان جهت تهیه اثاثیه و لوازم دفتری و کرایه محل اداره نواقل است. توضیحاً عرض شد تا هرطور امر میفرمایند اقدام شود. [امضاء: «محسن»]. [امضاء: «... (ناخوانا)»]

[مهر چهار گوش: «دفتر وزارت مالیه / نمره ۱۱»]

فعلاً که نواقل را بهم زده اند باید تأمل کرد امین مالیه جدید برسد، اگر نواقلی مجدداً برقرار شد، آنوقت نسبت به بودجه آن داخل مذاکره شد. ۸ عقرب ۳۷ [۱۳]